

УДК 282.255.6

Шакитов Ш.Ш.

академик Ж. Алышбаев атындагы Ысык-Көл кооперация институту

ЫСЫК-КӨЛДҮН ЭКОЛОГИЯСЫ

Жаратылыштын кыйрашы – коомдун кыйрашы. Ушул эскертүүнү көңүлгө алып, автор макаласында Ысык-Көлдүн экологиясына талдоо жүргүзүцүгө аракеттенет жана аны чечүүнүн практикалык айрым маселелерин сунуштайт.

Жаратылышка «жаңылыштык» менен келген тирүү организм жок – бардыгы максатка ылайыктуу, өз ара аракеттенүүнүн, таасирлердин натыйжасында миллиондогон жылдарда пайда болгон жана миллиондогон жылдар жашоодо. Ушундай узак мезгилдерде тирүү организмдерде тукум куучулук, өзгөрүлмөлүк жана табигый тандалуу калыптанган. Аталган фактордордун бири жетишпей калса, алар түр катары жер жүзүнөн жоголот. Адамдын олдоксондугунан, ач көздүгүнөн, мээримсиздигинен, кыянатчылыгынан, ойлонбой жасаган ишинин келечегин элестете албагандыгынан тукуму үзүлгөн өсүмдүктөр, жаныбарлар, канаттууларды ж.б. табийгат канчалык устат, кылдат, чыдамдуу болбосун, экинчи жолу кайрадан жарата албайт. Ошондуктан тирүү организмдин ар бир түрүнө денеңен чыккан баладай алпештеген мамиле зарыл. Жаратылыштын кыйрашы – элдин, коомдун кыйрашы. Буга карабастан, жаратылышка суук колубузду салууну токтото албадык. Уучулук, аңчылык жөнүндөгү мыйзамдарды бузуп, канаттууларды, айбанаттарды туш келди кыргандар суу илбээсиндерине жана балыктарга браконьерлик кылгандардан эч айырмасы жок – экөө тең жаратылыштын жырткычтары. Ошолордун кесиринен жаратылыш орду толгус жоготууларга учуроодо.

1940-жылдары Ысык-Көлдө сууда сүзүүчү 105 миңден ашык канаттуулар кыштаган. Мунун ичинде Балыкчынын булуңунда – 61338, Түп, Жыргаландыкында – 33017; түндүк жээгинде -5847, түштүгүндө -5159. Ал эми 1980-жылдарда 60 миңдин тегерегиндеги канаттуулар кыштады. 1990-жылдарда орнитологдордун илимий изилдөөлөрү мурдагыдай натыйжалуу болбой калгандыктан, Көлдө кыштоочу канаттуулардын санын так айтуу кыйын, бирок азайбаса, көбөйгөн жок. Алардын азаюусунун бир себеби – жогоруда айтылгандай, браконьерчилик, бирок Ысык-Көлдүн дэңгээлинин төмөндөшү да жеңил себептерден эмес. Анткени көл бөксөргөн сайын канаттуулардын жана балыктардын тамактануу, көбөйүү чөйрөлөрү тарып баратат. Башкалары менчиктеришишсе да тоо-токойлор, Ысык-Көл, алардагы макулуктар менчиктештирилген эмес, бирок кымбат баалуу аң терилер, мүйүздөр, балыктар кош аяктуу жырткычтар тарабынан массалык түрдө кайда болсо да сатылууда. Жаратылыш жакырланып, жардыланып, браконьерлер, алар менен байланышы бар чиновниктер, төрөлөрдүн жана алардын арааны ачылган соргоктугун, ажыдаардай алкымын толтуруп турууга үлгүрбөй калды.

Кыйып бүтүк талдуусун,

Кырып бүтүк алдуусун!

Жакырланып баратат –
Жарашыктуу Талды-Суум!

Жакырланган, жабырланган талдуу суулар Кыргызстанда азбы? Кызыл китеп эмес, кыпкызыл китепке жазса деле сүлөөсүн, илбирс, марал, кызыл карышкырлар, жарганат; аккажыр, аккуназ, балта жутар, тоодак, каракур, шумкар, ителги, бүркүт, жаян, чаян, бөрү карагат, мандалак ж.б. жылдан жылга азайын, жоголуп кетүү коркунучуна келди.

Курорттук зонага байланыштуу Көлгө келүүчү машиналардын көбөйүшү өнөр жай объектилеринин зыяндуу заттарды айлана-чөйрөгө бөлүп чыгаруусуна караганда сууну, кыртышты, айрыкча, абаны булгоонун эң башкы булагы бойдон калууда. Анткени автомобиль каттабаган элдүү пункттар практика жүзүндө жокко эсе. Анын үлүшүнө ууктуруучу бардык заттардын 60-70% туура келет. Курорттук сезондо болжол менен Ысык-Көлгө 50 миң жеңил автомобиль келсе, ага тыштан каттаган жүк ташыгычтар жана жергиликтүү автомашиналар улам кошула берсе, уу газдардын көбөйүшү өзүнөн өзү түшүнүктүү. Бирок айрым шарттарды өтө катаалдык менен колдонуу зарылчылыгы туулат: техкароодон учурунда өтпөгөн, газ бөлүп чыгаруусу экологияга жооп бербеген, шектүү бир да автомобильге курорттук зонада орун жок экендиги айдоочуларга күн мурунтан белгилүү болушу керек; кошумча зарылдыгы жок болсо, эс алуучулар мөөнөтү бүткөндөн кийин Ысык-Көлдөн чыгып кетишсин, эгерде мөөнөтүнөн ашыкча жүрүп калса, кымбатыраак, кошумча акы төлөшсүн; уурдалган машиналар кармалса, дароо токтолсун; колдон келсе, сезондо жеңил автотранспортко А-92 маркасындагы гана бензин сатылса (бензиндер дайыма текшерилип турулса), курорттук зонанын экологиялык баркы көтөрүлөт, мааниси артат. Иттерди ж.б. айбандарды Көлгө салгандыгы үчүн акчалай айып төлөтүлсө; жугуштуу оорусу барларды эске алып, алардын көлгө түшүүсүнө тыюу салынса. «Көлдү таза кармасак болот эле, сезондо ар кыл оорулар анык көбөйөт»-дегендер да бар. Бул – баякы эле кыргызчылык, улуттук чектелгендик.

Дүйнөгө атагы чыккан эс алуу жайлары көп: Турциядагы – Анталия, Венгриядагы - «Алтын-Кум», Крымдагы – Евпатория ж.б. Биз да Кавказдын түштүгүндө – Адлер, Мацеста, Пицунда, Сочинин түндүгүндөгү – Железноводск, Кисловодск, Пятигорскиде ж.б. курорт, санаторийлерде болгонбуз. Алардагы дарылоо, жатакана эс алуу ж.б. корпусстардын узундугу көчөдөн көчөгө созулат, төбөсү көк тирейт. Ошолордун бир бөлмөсү да бош турбайт, эс алуучулар союздан гана эмес, бүтүндөй дүйнө жүзүнөн келишип, жык-жыйма болор эле. Жугуштуу оорулар, ыпластык каптаса, кавказдын эбак эле Кавказ аты өчпөйт беле? Жугуштуу оору-сыркоолордон корксо, медицина деген, дүйнөгө атагы чыккан эң мыкты дарыгер эл бар.

Биринчиден, эс алуучулардын ден соолугу алдын ала, жеринде эле текшерилип, тиешелүү документ менен келүүсү шарт; экинчиден, «Келген меймандардын ден соолугу текшергенге акыбыз жок, ар-намысына тийген болобуз» деген медиктер өтө жаңылышат. Сөздүн чыныгы маанисинде, миңдеген эс алуучулар үйүнө келген мейман эмес, аларга «Кыргызстан - жалпыбыздын үйүбүз» деген принцип анчалык туура келбейт. Эс

алуучулардын ж.б. эле ар-намысын ойлобой, көлдүн да, элдин да ар-намысын ойлойлу. Оорусу бар «меймандар» кайра кеткенде алардан жуккан кесел-кесепттер менен күрөшүү кимдин ар-намысына тиер экен? Жаратылышка карата этиканын, укуктун бузулушу экологиялык кырсыкка алып барышын коомдун мисалдары да көрсөтүүдө. Демек, жалган уялчаактыктын эч кимге кереги жок. Каалаган адамдын, айрыкча, көлгө тыштан келгендердин ден соолугун дагы бир жолу текшерип (эс алуучулардын өздөрүнүн эсебинен), анын жыйынтыгына жараша мамиле кылууга медицинанын толук тиешеси бар.

«Коюн алдырып ийип, короосуна сак болгондон» көрө, «алдырган анасынын койнун ачат» алда канча адилеттүү мамиле. Мында адам укугуна шек келтире турган эч кандай белги көрүнбөйт, тескерисинче, эс алуучулардын гана эмес, эң башкысы Көлдүн, элдин ден соолугу жөнүндөгү камкордук. Көлдүн бөксөрүүсү кандай проблема болсо, элге жуккан оорулар ошондой эле проблема. Көлдүн тазалыгы – элдин тазалыгы; элдин ден соолугу – Көлдүн ден соолугу, экөөнү бири-биринен ажыратып кароо алардын келечегин түшүнө бербестикке жатат. Ошондуктан меймандостукту эске алып, «Конок бир күн консо – кут, эки күн консо – жут» экендигин унутуп коюунун акыркы башка тийген балта...

Жаратылышка карата этиканын, укуктун бузулушу экологиялык кырсыкка алып келишин көлдүн мисалдары да көрсөтүүдө.

Илгерки кыргыздар журт которгондо коломтогу күл, короого кир калтырбай тазалап, жерди казып көөмп, жыт-жыбырдан арылтып кетүүчү («конгон журтуңан көчкөн журтуң таза болсун» принциби өкүм сүргөн). Ушундай бүйрөлүк азыр Көл жээгинде барбы? Жок! Биринчиден, таштанды сала турган яшиктер коюлбайт (коюлса да, өз убагында алмаштырылып турулбайт, койгон күндө да аларды уурдап кетишет); экинчиден, тамак-аштын калдыктарын, бошогон бөтөлкө, банкалар, кутучалар, целлофан баштыктар, кагаз, гезиттин айрыктары, таштандыларды кайра кетип, тиешелүү жайга салып коюу маданияты калыптана элек. Тескесинче, бөтөлкөлөрдү талкалап, майда сыныктарга айландыруу «рахаты» күч алууда; таштандылар каптабаган чычырканак, камыш, бадал, чөптүн табуу кыйын; алардын ачык пляждарда, жолдордо чачылып жатканы канча? Ар бир куурай, бадал, камыш ж.б. целлофандан ак жоолук салынат.

«Жапайы» пляждарды сезонго карата айдап, тырмап, тегиздеп, өсүмдүктөрдүн тамырынан ж.б. арылтуу деген эч кимдин түшүнө кирелек; толкун сүрүп, ар кандай агындылар ж.б. жээктерде жал-жал болуп жатканы жаткан. Мына ушулардын ж.б. бардыгы – эс алуучулардын экологиялык аң-сезими менен маданиятынын жетишсиздигинин натыйжасы. Тилекке каршы, алар Көлдү керектөө менен гана чектелүүдө, «Кудайдын көлү баарына жетет, анын эмнесин аяйсың» деген сыяктуу тар түшүнүк эл ичинде дагы эле орун алууда. Ысык-Көл терс таасирлер менен өзү эле күрөшүп, калыбына келип турат дегендей үмүттөрдөн али алыстай элекпиз. Токой тилкелерин, жол боюндагы бак-дарактарды жырткычтык менен пайдалануу көк майсандардын жоголушуна, булактардын соолушуна, жарым чөлдүү аянттардын кеңейишине (көлдүн табигый бөксөрүүсү башка маселе); канаттуулар майда аңдардын жер

которуп кетүүсүнө шарт түзүп жаткандыгына жетишерлик маани бере элекпиз. Жаратылышты коргоочу кызматкерлердин айрымдарынын экологиялык аң-сезими катардакылардан анча деле айырмаланбайт – браконьерлерден алынган «шыралгалар» аларды эрдемситет, улам эртеңки «олжодон» үмүттөндүрөт, ошону менен браконьерлерди жаңы кылмыштарга шыктандырат, адамдардын саясий, укук, этика, эстетикалык аң-сезими жогорулабаса, алардын экологиялык маданиятынын пастыгы да байкалат. Мындай абалды Ысык-Көл облусунун мисалдарынан да көрүүгө болот. Биринчиден, экологиялык агартуу процесси ситемалуу жүргөнү анча билинбейт.

Атайы түзүлгөн программанын негизинде Ысык-Көлдүн табияты жөнүндө илимий–популярдуу билимдерди жайылтуу; анын коом, туризм менен өз ара байланышын кеңири чагылтуу, айыл чарба жана өнөр жай өндүрүшүнүн натыйжасында айлана-чөйрөнүн экологиялык жактан өзгөрүшү, «табийгат-адам-коом» тутумунун өз ара таасириндеги оң, тетири жаңы кубулуштар жөнүндөгү байкоолорду элдин калың массасына жеткирип туруу жалаң гана журналист, илимпоздордун иши болбостон, баарынан мурда, бийлик органдарынын көңүлүндө болууга тийиш. Мезгил-мезгили менен коллегияларда, кенешмелерде, семинарларда, илимий-практикалык конференцияларда ж.б. аталган проблемалар өтө тыкаттык менен талкууланса, чечимдери милдеттендирилсе жана алардын аткарылышына көзөмөл күчөтүлсө, адамдар, уюмдар, мекемелер, ишканалардын ж.б. экологиялык аң-сезими калыптана беришине шек келбейт. Экинчиден, экологиялык агартуу экотарбиялоону толуктайт. Экологиялык тарбияга сугарылган субъектилер табиятка орой, жырткыч мамиле жасабайт, анын тагдыры үчүн адамдардын жеке жоопкерчилиги белгилүү даражада жогорулайт. Инсандардын жүрүм-турумунда оң жактуу жылыштар байкалат: адамдардын жансыз жана жандуу жаратылышка мамилеси айкалышат, анын байлыктарын коргоого, өстүрүүгө жана көбөйтүүгө ишкердүү колкабыш кылууга үйрөнөт; табийгат байлыктары жана мүмкүнчүлүктөрү менен эсептешип, андан көбүрөөк эле ала берүү ач көздүгү азаят. Азыркы шарттагы Ысык-Көл өрөөнүнүн абалы мамлекеттик органдардын жана коомдук кыймылдардын гана эмес, ар бир жарандын, эс алуучунун экологиялык аң-сезими, экотарбиялык жана экологиялык жүрүм-турумунун көрсөткүчү, экологиялык маданиятынын чен-өлчөмү. Ушул өңүттөн алганда, Ысык-Көлдө айрым жылыштарга күбөбүз: кой короолор Көлдөн, агын суулардан алыстады; органикалык жана химиялык жер семирткичтер Көлгө мурдагыдай агып кирбейт; самолеттон талааларга, жайыттарга дары чачылбайт; дээрлик бардык кечүүлөргө көпүрөлөр салынган; корүнгөн жерлерге (арык, канал, булак, дайра, жол боюна) курулган нефтебазалар иштебейт. Бир кездерде алардын тегереги бензин, соляркалардын тамчыларына, төгүлгөнүнө каныгып, сарыгып кыртышка сиңип, калганы сугат суулары, майнап, жаан, алашалбырт менен кошо куймаларга, алар аркылуу чоң сууларга, дайраларга кошулуп, Көлгө агып кирүүчү, нефтепродуктулар Балыкчидан Кызыл-Суу, Каракол, Түп ж.б. кемебайырларына баржаларда ташылып, Көл бетине тамчылабай, төгүлбөй койчу эмес.

Илгерки ата-бабалар «агын суда арам жок» дешип, андан иче беришчү.

Анткени сууну тазартуучу касиети бар ыйык зат катары ардакташчу. Өздөрү да сууну таза күтүшүп, агын сууга эч нерсе салышчу эмес. Бул сыяктуу тарбиялоо менен балдарды бойго жеткиришкен. Мындай мамилеге сугаруу укумдан-тукумга өтүп, улам кийинки муундардын кан-жанынан орун алган. Жыйынтыгында, табийгат жабыркануу, жардылануу, такырланууну билбеген; жаратылышка келген ар бир организм (өсүмдүктөр, чымын-чиркей, курт-кумурска, бака-балыктар, жаныбарлар, канаттуулардын айрым түрлөрү жоголуп, тукум курт болуптур дегенди адамдар угушпаган) мутацияга учураса да, муунтууга кез келбеген. Элдик педагогика, анын ичинде элдик экологиялык тарбия өтө жугумдуу, тасирдүү келген.

Жаратылышка карата ар кимдин өз мамилеси, көзкарашы бар, ошого жараша жашап калды. Болбосо, кандай адам короосундагы шыпырындыларды, таштандыларды сууга төгөт? Кандай бала көчөттөрдү суурат, кыйыштайт, сындырат; парктардагы тыйын чычкандарды өлтүрөт? Кайсыл ажыдаар, желмогуз, каракчы адамды өлтүргөнү аз келгенсип, өлүгүн сууга, Көлгө таштайт? Кара суудан каймак калпыган жаналгычтар адамдын канын Көлдүн таза суусун аралаштырып жатканы менен жумуштары бар болду бекен?

Ашуулардан берки кокту-коллоттордон, тала-түздөрдөн эмнелер аралаша акпасын, адал, адамдын бардыгы Көлгө ашыгат. Көлдүн дагы бир касиети – агып келген нерселердин керектүүлөрүн алып, өз боюнча сиңирип, керексиздерин четке сүрүп чыгарат. Жээке чыгып калган заттарды талдаганда, арасынан эмнелер гана табылбайт.

Экологиялык ушундай көрүнүштүн көбүнө адам күнөөлү! Эгерде көлдүктөр, Көлгө эс алууга келгендер Ыссык-Көлдүн өзүн-өзү тазалоосуна, жашоого жөндөмдүү күчтөрүн толук ачылышына экологиялык маданиятын, тажрыйбасын, цивилизациялаган билимин кошсо, ага болгон кыйбастыгы, сүйүүсү жаңыланып, куштарлыгы арта берет; экологиялык маселелерди, таанып-билүүнү өркүндөтүүнүн муктаждыгы женилдейт. Мында айта кетчү жагдайлар бар. Экоаң-сезим, экомаданиятты калыптандырууда жана аларга дал келүүчү тажрыйбаларды, билимди топтоодо мектептин, үй-бүлөнүн ролу баа жеткис. Анткени бардык тарбиянын башаты үй-бүлөдө, мектепте. Экожактан кандай тарбия көргөн үй-бүлөдө, экожактан кандайча програмалаштырылган, жасалгаланган мектепте балдар чоңойду, окуду – ошолорго жараша курчап турган жаратылышка алардын боорукерлик же кайдыгерлик мамилеси калыптана баштайт. Ошондуктан балдардын жаратман же керектөөчү, пайда көрүүчү болуп гана чыгары, негизинен, үй-бүлөгө жана мектепке байланыштуу экендигин турмуш жылдан жылга ишенимдүү аныктоодо. Бирок шаардыкына караганда айылдык балдар жаратылышка жакын болгондуктан, табийгатка алар салыштырмалуу аяр, жакшы, үнөмдүү мамиледе болушат. Педагогдук тажрыйбадан, байкоолордон мисалдар келтирели. Советтик мезгилдерде студенттер жыл сайын колхоздорго жардамдашууга барышчу: шаардык студенттер кыркындап, туш келди чаап, чөптү коромжуга учуратчу; дем алыш учурунда чабындыларды майкандап, каалаган жерине жол салып, гүл тергендер аз эмес болчу. Ал эми айылдык студенттер сол кубалап, чач алгандай такырайта таза чабышчу. Мындай мамиле түшүмдү экинчи жолу

жыйнап, ашыкча убакыт, күч эмгекти, энергияны талап кылган.

Жадыраган жаз, жайкалган жай гүл терүү үчүн гана жаралбагандыгын бала наристе кезинен сезсе, жаратылышка карата сый, назиктик майда-барат маселелерден эле көрүнөрүн ал түшүнө баштайт; гүл аттуунун тамыры менен жулуу, чабындыларды тебелөө, канаттуулардын жумурткасына «мергенчилик» кылууга болбостугун өспүрүм эсинде сактап калат. Ошонун өзү табийгатты керектөө, ойноо чөйрөсү гана катары кабыл албай, анын сулуулугуна, назик дүйнөсүнө кол сала берсе, орду көп убакыттан кийин толорун же биротоло орду толбостугун да баамдоого баланы үйрөтөт. Эгерде өспүрүм 18-25 жашка чейин жогоруда айтылгандай тарбия көрүп, табийгат үчүн жоопкерчиликте чоңойсо, ал андан кийинки жашында жаратылыштын эң ишенимдүү досу болуп калаарын турмуш ырастоодо.

Жаратылыштын ысык-суугуна аралаш өскөндөр көпчүлүк мезгилдерде токойчулук, география, биология, көркөм-графика сыяктуу факультеттерге өтүшү кокустук эмес. К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамуниверситетинде токой чарбасы, дары чөптөрдүн технологиясы, туризм бөлүмдөрү ачылганы Көлдүн, Ала-Тоонун экологиялык жагдайы кесиптик даярдоодо айтып түгөнгүс мааниге ээ экендиги байкалууда. Өндүрүштүк практикага чыгуу менен жансыз жана жандуу табияттын өз ара карым-катышын ийгиликтүү бекемдөө үчүн эң зарыл керектигин, ага карата канткенде чарбакер, боорукер жана этияттуу, чебер мамиле кылуу зарылдыгын аталган бөлүмдүн студенттери башкалардан тереңирээк, көбүрөөк түшүнгөнү билинип турат. Жаратылышка жакын студенттерде экобилим, аң-сезим, экомаданият жана жоопкерчилик талаптагыдай калыптанса, анда алардын оң таасирлери башка факультеттин студенттерине тигиндей же мындай өлчөмдө тийбей койбойт. Бардык адистер эл менен иштешет. Бирок мында токой чарба жана туризм бөлүмүнүн бүткөндөрдүн ролун айрыкча белгилей кетели. Токойго кимдер гана келип, кимдер кетпейт? Бирөөлөр токойдун ичинде миң түркүн дүйнөгө суктанат, рахаттанат; өсүмдүктөр, канаттуулар жаныбарларга көзүнүн карегиндей карашат. Коомдогу ишенимдүү адамдарга жаратылыш да ишенип, бүтүндөй маани-маңызын көрсөтөт – андайларды уу коргошун, аары, жылан чакпайт, канаттуулар чокубайт, жырткыч айбандар тиштебейт. Экинчилери токойго «аласа» үчүн гана келишет: бүлүндүрөт, сындырат, кыят; көрүнгөн жерге от жагып өрттөшөт, атып алган адал канаттуу, айбандардын этинен шишкебек жасашат; өлөрчө ичишет, уялардын быт-чытын чыгарат; жумурткаларды жарышат, балапандарды бута атышат; канаттууларды жаныбарларды үркүтүшөт. Эң жаман жери – мылтык, автомат, вертолёттун үнүнө чыдай албай, кайберендер жер которуп кетишет. Бул сыяктуу акылсыз эс алуучулар менен кокуй туристтердин барынан жогу жакшы. Ошондуктан гиддер, жол көрсөтүүчүлөр, экскурсоводдор ж.б. чек арачылардай сак туруп, токойдун жан алгычтарынын кыймылдарына көз салып, керек болсо, алардын жүрүм-туруму жөнүндө тиешелүү органдарга билдирип туруусу өтө зарыл.

Ысык-Көлдүн губернатору М.Асанакунов мергенчиликтин областтагы 28 фирмасынын жетекчилери менен мурда түзүлгөн келишимдерди бузуп, алар ит бекер пайдаланып жүргөн 1 млн гектардан көбүрөөк жерди кайра алып,

мергенчиликке мораторий жарыялоону сунуштады. Себеби сырттарда кайберендер калбады – көгүчкөн атып мергенсинген, көк байтал минип эрдемсинген зыяндуу, жырткыч «мергенчилер» аларды кырып бүтүштү. Жаратылыш тарткан зыяндарды калыбына келтирип, чоң-чоң айып төлөнмөйүнчө, жырткычтар эсине келбейт.

Ошентип тышкы жана ички туризмдин өнүгүшү, Ала-Тоону, Ысык-Көлдү пайдалануунун маданиятына, мүнөзүнө болгон эс алуучулардын карама-каршылыктарын оң тараптуу өзгөртүү күн тартибине коюлду. Экоагартуу, экобилим, экотарбия, экожүрүм-турумду, экологиялык маданиятты белгилүү даражага көтөрбөй туруп, экомамилени дүйнөлүк стандартка жеткирүү мүмкүн эмес. Ысык-Көлдө туризмдин өркүндөшүн анын экологиялык укугунан бөлүп кароо экомаданияттын төмөндүгүн билдирет. Тескеринче алар экологиялык жана укук жактан да бири-бирин толуктайт, шарттайт, экологиялык жаңы мамилени талап кылат.

Батыштан келаткан нымдуулукту Кызыл-Омпол тосуп, аны дагы бийиктетип жиберши Тоң районуна, Балыкчы, Чолпон-Ата аймактарына жаан, кардын азыраак жаашына алып келген. Натыйжада, бир катар аянттарда жарым чөлдүү, таштак зоналар, калыптанган. Бирок андай жерлерден айыл-кыштактар, шаарлар орун алып, жашылдандырууга мүмкүн экендигин совет доору ачык көрсөттү. Чолпон-Ата-Балыкчы аралыгын таанылгыс кылып кайры курууга болот. Бирок ал үчүн, баарынан мурда, акча каражатын, уюштуруу–долбоорлоо иштери, суу, убакыт ж.б. өтө керек. Туризмден түшкөн кирешенин белгилүү бөлүгү экологиялык максатка жумшалары айтпаса да түшүнүктүү. Ошонун эсебинен мурда болуп көрбөгөндөй иштерди бара-бара турмушка ашыруу милдети алдыда турат. Айыл чарба өсүмдүктүрү эгилбеген таштак жерлерди эсепке алып, генплан түзүп, жапайы жана маданий өсүмдүктөрдү райондоштуруу экологиялык максатка ылайыктуу. Биринчиден, мал тепсеп, оттоп, экинчиден, дүңгөсүн отун катары пайдаланып, өзөгүн сууруп алуудан жана өрттөөдөн чий мезгил өткөн сайын азаюуда. Эгер мындай процести токтотпосо, чий 21-кылымда тукуму курут болгон өсүмдүккө айланары бышык. Чийдин бир катар пайдасы бар: канаттуу, майда айрым жаныбарлар үчүн жашоочу, көбөйүүчү, жашынуучу, калкалануучу жай; кумдак жерлерде кумдун көчүшүнө, капташына жолтоолук түзүп, шамалдын таасиринен пайда болуучу кум дөбөлөрдүн жайылып кетишин токтот. Кийинки жылдарда кол өнөрчүлүк, элдик мурастар кайрадан калыбына келип, андан ары өркүндөгөнүнө байланыштуу, чийди тиричиликке, көркөмдүккө пайдалануу күч алды. Кол өнөрчүлүк мындай ылдамдык менен өөрчүй берсе, табигый чий адамдардын керектөөсүн канааттандырууга үлгүрө албай калат. Ошондуктан чийдин табиятын дагы тереңирээк өздөштүрүп, аны маданий өсүмдүккө айландыруу зарылчылыгы туулду. Генпланга ылайык чий тилкелерин түзүп, өстүрүп, көбөйтүп, аны курорт зонасынын, туризмдин кызыкчылыгы үчүн керектөө өзүнчө бир жаңылыкты жаратат; чий аянттары эч бир жерде жок, кайталангыс кооздук менен камсыз кылат; искусствонун өсүп-өнүгүшүнө материалдык негиз түзөт; кол өнөрчүлүк, сувенирлердин түрлөрүнүн көбөйүшүнө кеңири, ишенимдүү, пландуу шарт пайда кылат; киреше киргизет.

Рынок экономикасына чейин кыргыздар жасалгалуу боз үй канча турарын да билишпеген, анткени ал сатылчу эмес. Азыр элибиз сооданын даамын аябай татып калды. Бардык жагынан төп келишкен боз үй бир миллионго чейин чаап барса, ага чырмалган канча канат чий, чыгдан, чыны кап ж.б. керек? Бул үчүн чийдин мааниси улам бийиктейт. Боз үй экспорттун эң кадырлуу, өтүмдүү, баалуу статясы болуп калса, чийге болгон талап дагы кеңеет, өсөт.

Чийден жасалган кооз буюмдар элибиз үчүн көндүм нерсе катары көрүнгөнү менен, чет элдиктерди таңдандыруучу рухий колдонмо, балуулук. Чолпон-Атанын ата-журтту таануу ажайыпканасындагы чырмалган чийден жасалган Ч.Айтматовдун ж.б портреттерине искусствонун кайсы түрү тең келет?

Боз үйдүн скелети – негизинен, керегеси менен ууктары. Алар үчүн солкулдаган балаты, тал, терек көп керек. Жаратылыштан жол боюндагыларды гана керектесе, табийгат кунарсыздана берет. Ошондуктан мүмкүн болгон жердин баарына, айрыкча, Балыкчы-Чолпон-Ата-Кийик-Тор аралыгына чий сыяктуу, генпланга ылайык, турпан тал, сары тал, кырчын тал, мажүрүм тал, эчки тал, чынар талдын; ак терек, мырза теректин тилкелери жайланышса, какыраган, таштуу талаалар тармалданган тал, теректин массивине 5-10 жылда эле айланат; кээ бир канаттуу, жандыктарга мекен болот; учуру келгенде уук, керегеге жарап, товардык мааниси көтөрүлөт.

Абрикос, алма, алмурут, карагат, чычырканак, жийде үчүн да таштак талаалардан орун табылат, алар жаңы жерлерге климатташып, ыкташып кетсе, эс алуучулар, турист, соодагерлердин ж.б. канчалаган материалдык жана руханий керктөөсүн канагаттандырган болоор эле. Андай шартта жээктердеги чычырканак да анча деле шагы сынып, тамыры менен кошо жулунбайт болчу. Анын ашы адамга гана эмес, баарысынан мурда, кышында кыргоолго керек. Чытырман чычырканак камыш аралаша өскөндө анын арасына ит-куш, жолбундар кире албай, кыргоол, коён, ж.б. үчүн бейиштин төрү болуп калмак; өзгөчө микроклимат түзүлөт; нымдын бууланышы азаят, абанын нымдуулугу, тескерисинче, көбөйөт; өсүмдүк чириндисинен кыртыш пайда болуп, микроорганизмдер үчүн эң сонун шарт түзүлөт.

Ысык-Көл курорттук зонасы маданият жана эс алуу парктарынын көбөйүшүнө муктаж. Алар өстүрүлгөн дарактары, аянттары, сейилдөөчү жайлары менен гана айырмаланбастан, суу куштарын, балык өстүрүүгө, кармоого жана кайыкка түшүп рахаттанууга ылайыкташкан көлөкөлүү көлмөлөрү менен да эс алуучуларды өзүнө тартат. Бу жагынан караганда Ысык-Көл санаторийинин («Аврора») эске аларлык, үйрөнүп, жайылтууга үлгү болорлук тажырыйбасы бар. Бирок калыптанып калган алма багынын, аллеялардын тамырынан бери жулуп, кошумча курулуштарды (тамыры соолугур, жырткыч көздүү) Максим деген неме тургузуп, «Ысык-Көл» санаторийине көптөгөн зыяндарды алып келди.

Парк дегенибизде шаар, курорт, санаторийлерди гана элестетүү азыр аздык кылат, айылдарда да (мисалы, Кара-Ой, Өрнөк, Чоң-Сары-Ой ж.б.) парктарды пландаштыруу туризмдин бир талабына ылайык келет.

Сочидеги дендрарийде жалаң гана жергиликтүү эмес, дүйнөнүн көп бөлүктөрүнөн алынып өстүрүлгөн бадал, дарактардын ж.б. жүздөгөн түрлөрү бир бүтүн кооздукту түзүп, көздүн жоосун алат. Мындай дендрарийди Чолпон-Атада да уюштуруп, жергиликтүү ж.б. жактан алынып келинген көчөттөр менен байытса, шаардын, Көлдүн, Ала-Тоонун ажайып дүйнөсүнө дагы кошумча сулуулук тутумдашар эле. Алыска барбай, Каркыра тараптагы Чоң-Бетти бир көргөн адам, өзгөчө күзүндө жалбырактар ар түрлүү боёкко келгенде, табый дендрарийдин сулуулугунан эсин жоготуп дендароо боло түшөт. Чоң-Бет - табигый дендрарийдин көп ярустуу даяр үлгүсү, эталону, феномени, кайталангыс керемети башка жактардан издеп табу мүмкүнчүлүгү жок табияттын шөкөттөлгөн бир бурчу.

Адамдын колу менен жаралган жаратылыш да бар. Буга Ак-Суудагы токой чарбасын эле мисалга алсак болот. Аны 2003-2004–жылдарда уюштурууда, башкарууда билимдүү, тажырыйбалуу адис-токойчу Б.Ыбыкеев, анын жамаатынын эмгеги айтып түнөнгүс. Чарба Алтын-Арашан жана Алмалуу өрөөндөрүн тейлеп, Жыландыдан орун алган. Анда тажырыйба жасоо чарбасы уюштурулган. Милдеттери: тушкелди кыйылып, бош калган 137га токой аянтын калыбына келтирүү; 1000 га жерге көчөт отургузуу; көчөткана 4 га жерди ээлеп, жыл сайын бир млнго жакын көчөттүн 30дан ашык түрүн багуу. Токой өстөрүү, асыроо, суюлтуу, санитардык абалын жакшыртуу эки эсеге өстү; мыйзамсыз кыюулар, кыйратуулар он эсеге азайды. 4 миңден ашык көчөт менен жабдылган эс алуу паркы – чарбанын сыймыгы. Чарба кирешелүү тармакка айланды: көчөттөр жашына, сортуна карата 25 сомдон 2500 сомго чейин сатылат – жыл сайын 1,5 млн. сом киреше алынат. Ысык-Көлдүн, Ала-Арча паркынын, Кемин Таластын көркүнө көрк кошкон декоративдүү бак-дарактар, жашыл канаттуу карагайлар, негизинен, ушул чарбаныкы.

Көчөттөр Бишкектен тартып, Казакстан, Өзбекстанга чейин тарайт. Жансыз жана жандуу жаратылышты, корук, заказниктерди коруймун, күтө билем дегендер Ак-Суудагы токой чарбасына келип, ыракаттанышса, тажырыйба алмашса, эч жаңылышпайт.

Ысык-Көл өрөөнү бүт бойдон корукка айланган, бирок сөздүн чыныгы маанисине али жооп бералбай, айрым жактарынан кыйналууда. Эгерде жогоруда белгиленген иш-чаралар турмушка аша берсе, мини-коруктар, мини-заказниктер да пайда болот. Кол менен жаралган көк майсандуу, бактуу тилкелер мозаикалык ландшафт менен айкалышып, жаратылышты жашартат. Альпинарийлер, мини-коруктар, заказниктер, жоголуп бараткан өсүмдүктөр, курт-кумурскалар, канаттуулар жана жаныбарларды сактап гана калбастан, тыштан алынып келип өстүрүлгөндөрү менен Ысык-Көлдүн жаратылышын байытат, эстетикалуулуган арттырат.

Жогоруда сөз болгондор адамдардын экоаң-сезими, экожүрүм-туруму, экобилими жана экомаданияты менен гана чектелбейт, буга илимге негизделген комплекстүү экосаясат да керек. Анда биосфера менен ноосфераны эриш-аркакта башкаруу зарылчылыгы чагылат. Натыйжада, көлдүктөр жана Көлгө келгендер социалдык булгануудан (экокылмыштуулуктан) белгилүү өлчөмдө тазаланып, экопрогресстин жолуна ишенимдүү түшүшү шек туудурбайт;

экинчи жаратылыш - адамдаштырылган жаратылыш, ал адамдардын колу менен жаралып, өз кунун зат жана эстетика түрүндө кеңири көрсөткөн түбөлүктүү, бирок алдейлөөнү эңсеген байлык.

Бул айтылгандар Балыкчы-Кочкор-Кара-Кече багытында куруучу темир жолдун эки жагын жашылдандырууга да тиешеси бар. Айрыкча, Балыкчынын түштүк-батышындагы кумдуу дөбөлөрдү экологиялык мелиорациялоо жана агромелиорациялар талап кылынат. ХХI кылымда жашыл жээктүү Балыкчы-Чолпон-Ата темир жолу да курулса, бактуу тилкелер бузулбасын үчүн аларды обочороок жайгаштыруу эске алынышы абзел. Ошондо Кочкор-Балыкчы-Чолпон-Ата-Кийик-Төр экосистемасы калыптанып, Көлдүн батыш жагы таанылгыс болуп өзгөрүшү анчалык деле алыс эмес. Бүгүн жомок сыяктангандар эртең реалдуулукка айланат.

Ысык-Көл өрөөнү бүт бойдон биосфералык резерватка кирет, башкача айтканда, ал суук кол тийгис аймака-корукка айланган. Жер шарында мындай резерваттар азыр 340тан ашат. Алар бири-бири менен танапташ жана ЮНЕСКОнун «Адам жана биосфера» программасына ылайык аракеттенишет. Эгерде ушул программага ылайык иш жүргүзсөк, анда аталган резерваттагы 1500 түрлүү өсүмдүккө, сүт эмүүчүлөрдүн 50, балыктардын 31, куштардын 284 түрүнө климатташкан жаңы өсүмдүктөр, жаныбарлар, пайдалуу курт-кумурскалар кошулуп, Ысык-Көл өрөөнүнүн табийгаты дагы жакшырып, касиети арта берет; биология, экология илимдеринин таанып-билүү объектилери улам кеңеет, себеби жаратылыш өз табийгатына канчалык жакындаган сайын анын алгачкы, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү мутациялык сапаттарын кайра калыбына келтириши мүмкүн. Бул процесс жандуу жаратылыштын тазалыгын кайрадан жакшыртат; адамдардын өмүрүн узартуунун бир фактору болот; маданиятыбыздын жалпы деңгээлин белгилүү даражага көтөрөт. Муну Көл жээгиндеги курулуштардын чиренген, кудайын тааныбаган, менменсинген ээлери да эске алуулары зарыл.

Укутук экочектөөлөрдү мындай кой алардын курулуш объектилери жолдун жээгине, Көлдүн ичине чейин кирип келди. Жеке адамдардын кызыкчылыгынан Көлдүн, элдин талабы, тазалыгы ар дайым жогору болуп келгендиги ар бир чивниктин да көз алдында болушу максатка ылайыктуу.

Жыйынтыгында айтаарыбыз: «таза күтүп калааны, гүлдөтөлү талааны», шаарларды гана эмес, бардык объектилерди: айылдарды, жол жээктерин, кокту-коллоторду, сайларды, капчыгайларды, жайлоолорду, ашууларды. Булардын ичинен Ысык-Көлдүн ден соолугу үчүн кам көрүү – бардык субъектилердин ыйык парзы. Мекеге барбасаң, барба, бирок Көлгө акыры бир келээрсиң. Ысык-Көл – жаратылыш бермети, берметсиз кооздук кемирээк, кооздуксуз, айрыкча, табигый сулуулуксуз жашоо – руханий жакырлык. Ысык-Көл үчүн бермет сөзүңөрдү чачкыла, экологиялык маданиятыңардын дарбазасын кеңири ачкыла. Ансыз жаратылыш бизди да жазалаарына көзүбүз жетип тургансыйт.

Адабияттар:

1. Шакитов Ш.Ш. Төртүнчү вариант. - Б., 2000.
2. Шакитов Ш.Ш., Токомбаев Ш.Т. Келечектүү Балыкчы. – Б., 2005.
3. Кудайбергенова А.К., Төрөкулова А. Биоразнообразие лесных экосистем Кыргызстана. //Вестник ИГУ, №23 2009.
4. Супатаев Т.А. Рекреационные потребности населения Иссык-Кульской области и их

учет. //Вестник ИГУ, №2 6 2010.